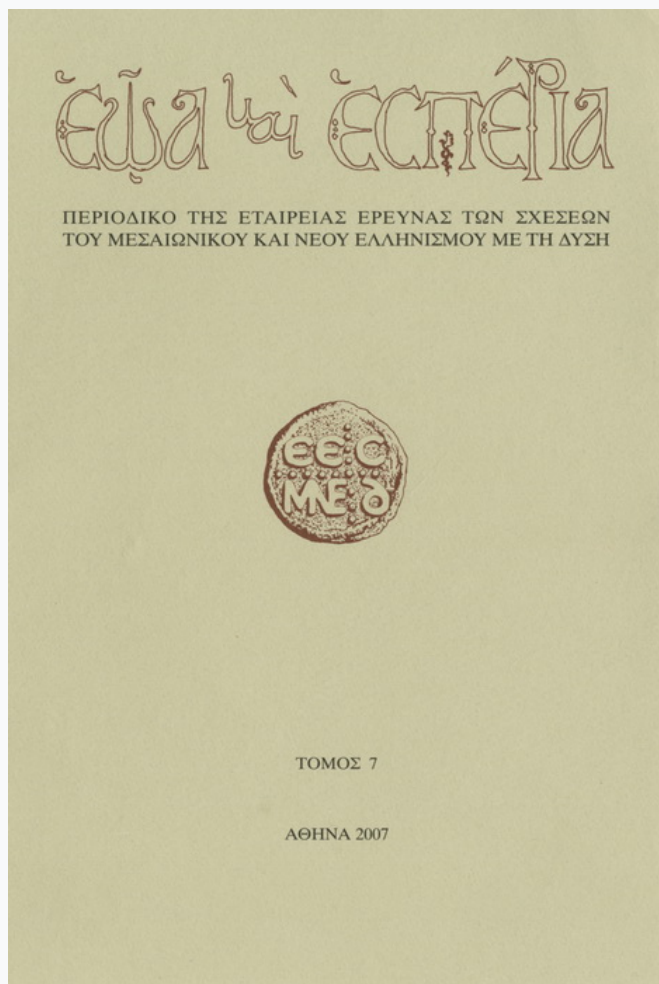

Eoa kai Esperia

Vol 7 (2007)

ΧΡΟΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (18ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)

ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ

doi: [10.12681/eaesperia.95](https://doi.org/10.12681/eaesperia.95)

To cite this article:

ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ Σ. (2007). ΧΡΟΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (18ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ). *Eoa Kai Esperia*, 7, 311–334. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.95>

ΧΡΟΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (18ος ΑΙΩΝΑΣ)

Τα κείμενα, που συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ, «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.)». Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων¹, αποτελούν στην πλειονότητά τους χρονικά για την ιστορία της ελληνικής κοινότητας Βενετίας. Πρόκειται για υπομνήματα, ιστορικο-θεολογικές πραγματείες, αντιρρητικές ενθυμήσεις, ιστορικές αφηγήσεις και εκθέσεις που συντάχτηκαν από βενετούς αξιωματούχους, καθολικούς θεολόγους και μέλη της ορθόδοξης αδελφότητας Βενετίας κατά το χρονικό διάστημα 1700-1774, με αφορμή την υπόθεση της υποχρεωτικής υποβολής καθολικής ομολογίας πίστης εκ μέρους των ορθόδοξων εφημερίων του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας². Τα παραπάνω χρονικά (14 στο σύνολο) συντάχτηκαν στην ιταλική γλώσσα και αναφέρονται στο παρελθόν της ελληνικής παροικίας. Ωστόσο, καθώς στο επίκεντρο της συζήτησης είναι το πρόβλημα της θρησκευτικής ελευθερίας των ορθόδοξων που κατοικούν στην πόλη της Βενετίας, η αναφορά στην ιστορία της κοινότητας ταυτίζεται

-
1. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ στο πλαίσιο του προγράμματος «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ - Ενίσχυση Πανεπιστημιακών Ερευνητικών Ομάδων» με ποσοστό 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και με ποσοστό 25% από Εθνικούς Πόρους. Η έρευνα διεξήχθη από τον Τομέα Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επιστημονική ευθύνη των καθηγητριών κ.κ. Όλγας Κατσιαρδή-Hering και Αναστασίας Παπαδία-Λάλα και της αναπληρώτριας καθηγήτριας κ. Μαρίας Ευθυμίου. Τα κείμενα έχουν μεταγραφεί σε ηλεκτρονική μορφή.
 2. Η υπόθεση ξεκίνησε στις αρχές του 1690 με την προσχώρηση του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου στον καθολικισμό και την προσπάθειά του να επαναφέρει σε ισχύ τα παλαιά διατάγματα των ετών 1534 και 1542, σύμφωνα με τα οποία οι εφημέριοι του ναού San Giorgio dei Greci έπρεπε να είναι καθολικοί. Για τα γεγονότα βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, 'Ελλήνων ὀρθόδοξων ἀποικία ἐν Βενετία, Βενετία 1893, σ. 80-89· Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Τυπάλδου-Στάη συμμορία. Σημείωμα περί τῶν ἐν Βενετία θρησκευτικῶν ταραχῶν 1686-1712, Κωνσταντινούπολη 1913· G. FEDALTO, Appunti inediti sulla comunità dei greci veneziani nella corrispondenza dell'Oratoriano padre Gianbattista Bedetti (1623-1697), στο: *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδου*, Βενετία 1974, σ. 329-335· Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, Στα χνάρια ενός Υποψηφίου Βησσαρίωνα ή θρησκευτικές και πολιτικές ζυμώσεις στη Ρώμη και στη Βενετία στα χρόνια του Μελετίου Τυπάλδου, *Περί Ιστορίας* 4 (2003) 167-181.

ουσιαστικά με την ιστορία των δικαιωμάτων και των προνομίων της ορθόδοξης αδελφότητας του Αγίου Νικολάου και του ορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου που αυτή διοικούσε. Επομένως, ο θρησκευτικός και θεολογικός χαρακτήρας των χρονικών καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και το περιεχόμενό τους. Επειδή, όμως, η διοίκηση και η λειτουργία της πιο σημαντικής κοινότητας της ελληνικής διασποράς περιστρεφόταν κυρίως γύρω από τον ναό του Αγίου Γεωργίου, οι *memorie* μάς αποκαλύπτουν πτυχές της κοινοτικής οργάνωσης, καθώς και τον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι του 18ου αιώνα, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Βενετοί, αντιμετώπιζαν το παρελθόν της ορθόδοξης παρουσίας στη Βενετία. Τα χρονικά πρέπει να μελετηθούν όπως και οι μεσαιωνικοί χάρτες: ως ιστορικά μνημεία, που αποτυπώνουν την κοσμοθεώρηση των ανθρώπων που τα κατασκεύασαν, παρά ως πηγές σύγχρονης πληροφόρησης. Παρόλα αυτά, ορισμένες *informazioni*, καθώς συντάχτηκαν από σύγχρονους με τα γεγονότα μάρτυρες, μας δίνουν πληροφορίες για τα διάφορα στάδια εξέλιξης της μακροχρόνιας διαμάχης που δεν διαθέτουμε από άλλες πηγές.

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο αναγνώστης των χρονικών είναι η μετάφραση των όρων *Greco, Greci, nazione greca*, που επανέρχονται συνεχώς μέσα σ' αυτά, καθώς, ως γνωστόν, ο όρος *Greco* είχε σημασία τόσο εθνοτική (Έλληνας) όσο και θρησκευτική (ορθόδοξος). Οι *memorie* είναι κείμενα που ασχολούνται με θεολογικά προβλήματα και εκκλησιαστικές υποθέσεις και, επομένως, είναι εύλογο ο όρος να παραπέμπει κυρίως στη θρησκευτική του σημασία. Είναι μάταιο να περιμένουμε να συναντήσουμε τη λέξη *ortodosso* στις πραγματείες που συντάχτηκαν από λατίνους θεολόγους ή βενετούς αξιωματούχους, καθώς ορθόδοξοι, δηλαδή αυτοί που ακολουθούν την ορθή πίστη, μπορούσαν να είναι μόνον οι ρωμαιοκαθολικοί. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο όρος χρησιμοποιείται με την εθνοτική του σημασία, ο συγγραφέας αισθάνεται την ανάγκη να την υπογραμμίσει. Ο καθολικός Μιχαήλ Άγγελος Φαρόλφο π.χ. όταν αναφέρεται στη συνέλευση της Γερουσίας την 1η Ιανουαρίου 1709, που θα αποφάσιζε αν οι εφημέριοι του Αγίου Γεωργίου πρέπει να υποβάλλουν καθολική ομολογία πίστεως, σημειώνει: *Entrano in senato molti patrizii...Tra questi ve ne sono sempre molti de Greci, non di rito e religione ma di patria, come nati nel regno di Candia o nel Levante*. Παρακάτω όμως διευκρινίζει ότι, όταν οι τελευταίοι αποκλείστηκαν από τη συνέλευση λόγω του θέματος, δημιουργήθηκε δυσαρέσκεια, καθώς, παρόλο που ήταν *Greci*, «δηλαδή γεννημένοι στην Ανατολή», ήταν λατίνοι, *il che non erano [Greci] se non che topicamente*³.

3. Biblioteca del Museo Civico Correr, cod. Cic. 2764, *Relazione a Nostro Signore Papa Clemente*

Ωστόσο, το παραπάνω παράδειγμα δείχνει ότι ο όρος Greco δεν μπορεί να μεταφράζεται πάντα (δηλαδή ως τον 18ο αιώνα) ως «ορθόδοξος» αλλά πρέπει κάθε φορά να ερμηνεύεται μέσα στα συμφραζόμενά του. Η συζήτηση φυσικά γύρω από τη μετάφραση του όρου δεν μπορεί να στηριχτεί μόνο σε παράθεση παραδειγμάτων από τις πηγές, αν δεν θέλουμε να μιμηθούμε τους συντάκτες των χρονικών, καθώς το ζήτημα είναι βαθύτατα ιδεολογικό και γνωσιοθεωρητικό.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960 ο Stoianovich και αργότερα στις δεκαετίες του 1970-1980 οι ιστορικοί, που ασχολήθηκαν με τις ελληνικές παροικίες, έδειξαν πως ο όρος Greco, σε αρκετές περιπτώσεις, χρησιμοποιούνταν από τους δυτικούς ως συνώνυμο του ορθόδοξου εμπόρου που έρχεται από την Ανατολή⁴. Ενώ όμως οι ιστορικοί των παροικιών αντιμετώπιζαν πλέον αυτονόητα τους Greci των πηγών με κριτική διάθεση, από τη δεκαετία του 1990 η σταδιακή αποστασιοποίηση από την εθνική σημασία του όρου θεωρήθηκε από μία μερίδα ιστορικών σύμπτωμα της εισαγωγής των νέων θεωριών περί έθνους στην ελληνική ιστοριογραφία, ενώ στη χειρότερη περίπτωση στιγματίστηκε με πολιτικό πρόσημο (π.χ. αριστερή ή νεοφιλελεύθερη). Από την άλλη πλευρά, όσοι επέμειναν στην εθνική σημασία ή την υπερασπίζονταν υιοθετώντας λεπτότερες εννοιολογήσεις (π.χ. εθνοτικός, πρωτο/προεθνοτικός, πολιτισμικός κ.ά.) κινδύνευαν να χαρακτηριστούν εθνικιστές ή να κατηγορηθούν για έλλειψη θεωρητικού προβληματισμού. Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται φανερό ότι η μετάφραση του όρου δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις αντιλήψεις που έχει ο ιστορικός για τη συγκρότηση του έθνους. Το πολυσύνθετο ζήτημα, όμως, έχει και επιστημολογικές παραμέτρους, καθώς εμπλέκεται στο πρόβλημα της μεταγραφής των εννοιών από ένα σύστημα σκέψης σε ένα άλλο. Πώς μετέφραζαν οι ίδιοι οι Έλληνες της Βενετίας τον όρο Greco; Χρησιμοποιούσαν τις λέξεις Ρωμαίος, Γραικός και σπανιότερα Έλληνας. Με τον όρο Ρωμαίος, όμως, δηλώνονταν επίσης ο ορθόδοξος, οπότε προς αυτήν την κατεύθυνση τα ελληνικά κείμενα δεν είναι ιδιαίτερα βοηθητικά. Αντίστοιχα το *pazione* μεταφραζόταν ως «γένος». Από τα συμφραζόμενα, όμως, γίνεται φανερό ότι με

XI della controversia tra l'arcivescovo Greco di Filadelfia et il popolo Greco in Venetia dal 1707 sino all'anno 1709, φ. 37-38. Για τον συγγραφέα Μιχαήλ Άγγελο Φαρόλφο και την έκθεσή του βλ. παρακάτω το χρονικό αρ. 6.

4. Τ. ΣΤΟΙΑΝΟΒΙΧ, Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος, στο: *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ιε'- ιθ' αι.*, Σπ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ (επιμ.), Αθήνα 1979, σ. 287-345· ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830), Αθήνα 1986, σ. 32.

τον όρο αυτόν άλλοτε εννοούν την παροιμία και άλλοτε μία ευρύτερη εθνοτική κοινότητα (το «γένος των Ρωμαίων»). Η αβασάνιστη επομένως χρήση των παραπάνω λέξεων μας αποκαλύπτει ότι για τους ανθρώπους της εποχής (17ος - αρχές 18ου αιώνα) η ακριβής σημασία των όρων, το διπλό τους νόημα (ταυτόχρονα θρησκευτικό και εθνικό, τοπικό και γενικό), δεν ήταν πρόβλημα (όπως αργότερα για τους έλληνες διαφωτιστές ή για τους μετέπειτα εθνικούς ιστοριογράφους). Πρόβλημα για αυτούς ήταν, και εδώ έγκειται η ιστορική αξία των *memorie*, η ερμηνεία ή ο ακριβής προσδιορισμός των όρων *Greco latino*, *Greco catolico*, *Greco scismatico*. Ολόκληρη η σειρά των χρονικών μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μία ερμηνευτική των παραπάνω όρων. Τα διατάγματα του Συμβουλίου των Δέκα των ετών 1534 και 1542 έκαναν λόγο για «*preti catolici e non scismatici*». Ποιά ήταν όμως η σημασία του όρου *catolici*; Οι ορθόδοξοι υποστήριζαν ότι είναι καθολικοί με την ορθόδοξη έννοια (ήταν μέλη της μίας ορθόδοξης καθολικής εκκλησίας), επομένως όχι σχισματικοί (βλ. επίσης τα χρονικά αρ. 2 και 3). Αντίθετα, οι καθολικοί υποστήριζαν ότι οι *Greci* είναι σχισματικοί, καθώς δεν αναγνωρίζουν την ένωση της συνόδου της Φλωρεντίας (1439). Με τον όρο *Greco catolico* εννοούνται κυρίως οι συνίτες (καθολικοί που ακολουθούν το ορθόδοξο τυπικό), οι οποίοι όμως μπορούν να είναι οποιασδήποτε εθνικότητας (π.χ. στο ελληνικό κολλέγιο της Ρώμης δεν φοιτούσαν μόνον Έλληνες, αλλά και Αλβανοί, Ρουθηνοί, Ιταλοί). Τέλος, θα υποστηριχτεί από τους ορθοδόξους ότι ο όρος *Greco catolico* είναι πλεονασμός, κατασκευάσμα της καθολικής εκκλησίας, αφού οι ορθόδοξοι είναι εξ ορισμού καθολικοί. Θα υπάρξουν πολλές άλλες ερμηνείες των όρων των διαταγμάτων. Αυτό όμως που γίνεται φανερό είναι ότι στα χρονικά του 18ου αιώνα οι θρησκευτικοί όροι είναι στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης και όχι οι εθνικοί.

Τέλος, ο ακριβής προσδιορισμός του αριθμού των χρονικών είναι δύσκολος από τη στιγμή που η έρευνά μας στα αρχεία και στις βιβλιοθήκες της Βενετίας δεν ήταν εξαντλητική. Παρόλα αυτά, με επιφύλαξη, μπορούμε να υπολογίσουμε ότι συνολικά τα χρονικά δεν ξεπερνούν τον αριθμό των 50, εκ των οποίων τα περισσότερα βρίσκονται συγκεντρωμένα στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας. Εξάλλου, «χρονικά» είναι ένας όρος που έχουμε δώσει εμείς σε ένα ετερόκλητο υλικό, που οι ίδιοι οι συγγραφείς τιτλοφορούν ως *memorie*, *scritture*, *informazioni*, *notizie*, *relazioni*, *lettere* κ.ά. Επομένως, κάποια από τα κείμενα που έχουμε συμπεριλάβει στον παρακάτω κατάλογο (κυρίως αυτά που συντάσσονται από διοικητικά όργανα του βενετικού κράτους) δεν μπορούν να θεωρηθούν χρονικά, με την κλασική σημασία του όρου. Ωστόσο, τα περισσότερα κείμενα διακρίνονται για τη χρονολογική παράθεση των γεγονότων, τη χαλαρή αφηγηματική δομή και την επίκληση του παρελθόντος. Η επιλογή της μεταγραφής των παραπάνω κειμένων (14

στο σύνολο) στηρίχτηκε σε κριτήρια χρονολογικά, πραγματολογικά και υφολογικά. Καθώς η υπόθεση εξελίχτηκε σε μακροχρόνια διαμάχη ανάμεσα στην ελληνική παροικία και το βενετικό κράτος, που κράτησε ολόκληρο τον 18ο αιώνα, τα χρονικά έπρεπε να είναι αντιπροσωπευτικά των διαφόρων περιόδων κατά τις οποίες εντεινόταν οι συζητήσεις και οι διεργασίες για το παραπάνω ζήτημα. Η ιστορική σημασία των *memorie*, δηλαδή η αξία των πληροφοριών που μας μεταβιβάζουν, δεν είναι ισότιμη αλλά εκτείνεται από σημαντικές μαρτυρίες πρωταγωνιστών της υπόθεσης έως απλά ερανίσματα διαταγμάτων και αποφάσεων. Επειδή, όμως, η διάδοση των χρονικών ήταν ευρύτατη, σε χειρόγραφη κυρίως μορφή, κρίθηκε μεθοδολογικά ορθό να συμπεριληφθούν ορισμένα που δεν έχουν αξία ως ιστορικές πηγές αλλά ως ιστορικά μνημεία, κείμενα δηλαδή που, παρόλο ότι δεν προάγουν τη γνώση μας στην ιστορία της ελληνικής κοινότητας, αποκαλύπτουν την επικοινωνιακή λειτουργία και τη διαδικασία κατασκευής τους.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε χωριστά στο περιεχόμενο του κάθε χρονικού:

1) Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, ms. Cl. IV, cod. 289 (916), *Lettera* [Μελετίου Τυπάλδου], φφ. 93r-98r, (1699).

Αυτή η επιστολιμαία πραγματεία του Μελετίου Τυπάλδου⁵ δεν είναι χρονικό με τη στενή έννοια του όρου και διαφέρει αισθητά από όλες τις εδώ συγκεντρωμένες *memorie* ως προς το περιεχόμενο και το ύφος. Διακρίνεται φυσικά για την ιστορικοποίηση των ζητημάτων που πραγματεύεται, δηλαδή τη θρησκευτική, κοινωνική και πολιτική σημασία των διαταγμάτων των ετών 1534 και 1542. Ο κύριος, όμως, λόγος που τη συμπεριλάβαμε στο σώμα των χρονικών, που αναφέρονται στην ιστορία της ελληνικής κοινότητας Βενετίας και στα γεγονότα της προσχώρησης του μητροπολίτη Φιλαδελφείας στον καθολικισμό, είναι ότι αποκαλύπτει τις σύνθετες πτυχές του ζητήματος της ομολογίας πίστωσης των ορθόδοξων ιερέων στην καθολική εκκλησία. Πέρα από το γεγονός ότι αποτελεί μαρτυρία της δυναμικής προσωπικότητας του Τυπάλδου, το σημαντικό αυτό κείμενο στέκεται χρονολογικά στην αρχή της θρησκευτικής διαμάχης ως μίας δημόσιας διακήρυξης

5. Περίληψη του περιεχομένου της επιστολής έχει δώσει η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ανέκδοτα κείμενα του Μελετίου Τυπάλδου: Η lettera και η informazione. Η Apologia του abate Fardella*, στο: *Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 2002, σ. 177-178, η οποία σωστά, κατά τη γνώμη μας, την έχει χρονολογήσει στα 1699.

των θέσεων και επιδιώξεων του φιλοκαθολικού κύκλου της παροικίας.

Η επιστολή έχει τη μορφή απάντησης προς κάποιον που εξέφρασε την αμφιβολία του για το διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα του έτους 1542. Από το περιεχόμενο όμως φαίνεται ότι κύριος αποδέκτης της πραγματείας είναι η βενετική αριστοκρατία. Ο Τυπάλδος αναφέρεται σε τρεις λόγους για τους οποίους οι έλληνες εφημέριοι του ναού του Αγίου Γεωργίου πρέπει να είναι καθολικοί. Ο πρώτος είναι θρησκευτικός. Από τη στιγμή που η Γαληνοτάτη Δημοκρατία δεν ανέχτηκε ποτέ τις αιρέσεις στο έδαφός της, δεν πρέπει να ανεχτεί ούτε το σχίσμα. Ο δεύτερος λόγος αφορά τους ίδιους τους Έλληνες. Παραθέτονται ορισμένα επιχειρήματα που είναι πολύ κοινά στις θεολογικές διαμάχες μεταξύ των καθολικών και των ορθοδόξων (π.χ. η καθολική με την ορθόδοξη εκκλησία ενώθηκαν με δύο οικουμενικές συνόδους, στη Λυών και στη Φλωρεντία, ενώ δεν συγκλήθηκε καμία σύνοδος για να τις καταδικάσει. Ο πάπας είναι διάδοχος του Αγίου Πέτρου, επομένως επικεφαλής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, κ.ά.). Ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο συγγραφέας στο τέλος του δευτέρου λόγου, όπου αναφέρει τα οφέλη που θα έχουν οι Έλληνες στην καθημερινή, κοινωνική ζωή: «Είναι απίστευτο το όφελος που θα έχουμε με το να είμαστε ενωμένοι με αυτούς [τους καθολικούς]... Θα μπαίνουμε και εμείς να συμμετέχουμε στους Ιωβηλαίους και στις Αφέσεις (indulgenze)... θα ισχύουν και για εμάς τα δικά τους Μυστήρια, οι λειτουργίες, τα αξιώματά τους... Όταν εμείς θα έχουμε αναγνωριστεί ως καθολικοί θα έχουμε την τιμή να τους βλέπουμε παρόντες με ευλάβεια και σεβασμό στις δικές μας λειτουργίες... θα σταματήσουν αυτοί να μας περιφρονούν, θα σταματήσουν οι δικοί μας να τους μισούν. Αμοιβαία θα γίνουν κοινές οι σπουδές των επιστημών, οι συναλλαγές του εμπορίου, οι πολιτικές σχέσεις, οι συγγενικοί δεσμοί, τα ίδια τα γεύματα και οι διασκεδάσεις, και φαίνεται καθαρά ότι σε αυτήν την ένωση της πίστης, παρόλη τη διαφορά των αντιλήψεων και των εθίμων, τα δύο μέρη θα γίνουν το ένα και το αυτό» (φ.96r-96v) [δική μου μετάφραση]. Ο Τυπάλδος περιγράφει εδώ μία διαδικασία πολιτισμικής αφομοίωσης και φανερώνει την κοινωνική σημασία της προσχώρησης στον καθολικισμό. Ο τρίτος λόγος είναι πολιτικός. Γίνεται αναφορά στις προφητείες για το ξανθό γένος που θα απελευθερώσει τους υπόδουλους Έλληνες και στην πολιτική της Μόσχας που θεωρείται προστάτης και ηγέτης των ορθοδόξων. Ακόλουθα, αμφισβητείται η υπακοή των Ελλήνων ορθοδόξων στο βενετικό κράτος και υπογραμμίζεται το μίσος που τρέφουν οι τελευταίοι για τους Λατίνους. Τέλος, στους φόβους που έχουν εκφραστεί γύρω από τις επιπτώσεις που θα έχει στο εμπόριο η υποχρεωτική καθολική ομολογία πίστεως από τους έλληνες ιερείς, ο Τυπάλδος απαντάει ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου έχει ανεγερθεί εδώ και ενάμιση αιώνα, ενώ οι συναλλαγές με τους

έλληνες εμπόρους στη Βενετία μετρούν περισσότερα χρόνια. Ξεκινώντας λοιπόν ήδη από την πραγματεία του Μελετίου Τυπάλδου, διαπιστώνουμε ένα κοινό στοιχείο που υπάρχει σε όλες τις memorie, δηλαδή ότι η αναφορά στην ιστορία των Ελλήνων της Βενετίας λειτουργεί νομιμοποιητικά των επιδιώξεων της κάθε πλευράς.

2) Biblioteca della Fondazione Querini-Stampalia, ms. Cl. IV, cod. 289 (916), φφ. 2r-17v, *Informazione*, ανώνυμη και αχρονολόγητη [1707], αρχή: *Sin dall' anno 1400*· τέλος: *a questo serenissimo impero*.

Στις 12 Φεβρουαρίου 1707 οι *Provveditori di comun* κοινοποίησαν στο προεδρείο της ελληνικής αδελφότητας ότι στο εξής οι εφημέριοι του ναού του Αγίου Γεωργίου θα πρέπει να είναι καθολικοί, σύμφωνα με τα παλαιά διατάγματα των ετών 1534 και 1542. Ήταν μία απόφαση που ήρθε να προστεθεί σε μία σειρά από επεμβάσεις των βενετικών αρχών προς όφελος του φιλοκαθολικού κύκλου της παροικίας. Η απάντηση της αδελφότητας ήταν άμεση. Από τη μια πλευρά διαμαρτυρήθηκε και υπέβαλε αιτήσεις στα αρμόδια βενετικά όργανα και από την άλλη προχώρησε στη σύνταξη ορισμένων *informazioni* που ενημέρωναν τον αναγνώστη τους για τα θεσμικά δικαιώματα και προνόμια της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου πάνω στον ναό του Αγίου Γεωργίου, καθώς και για τα πρόσφατα γεγονότα της υπόθεσης Τυπάλδου. Το περιεχόμενο τριών από αυτές έχει δώσει η Βασιλική Μπόμπου Σταμάτη⁶. Θεωρούμε ότι η πιο αντιπροσωπευτική *informazione*, αυτή που αποτέλεσε το πρότυπο για τις υπόλοιπες που ακολούθησαν, καθώς είχε τη μεγαλύτερη διάδοση και την πληρέστερη μορφή, είναι η ανώνυμη και αχρονολόγητη *informazione* που ξεκινάει με τη φράση *Sin dall' anno 1400 fù dalla Republica Serenissima*, και η οποία σε αντίγραφό της, που υπάρχει στο Παλαιό Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, τιτλοφορείται *Informazione sopra la nazione greca* (B.M.C.C., cod. Cic. 2707, φ. 1r). Ο συγγραφέας είναι προφανώς Έλληνας ορθόδοξος, πιθανότατα μέλος της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου. Το χρονικό μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ακρίβεια ανάμεσα στους μήνες Ιούλιο με Νοέμβριο του 1707. Ο συγγραφέας κάνει αναφορά στην αίτηση της *pazione greca* στις 7 Ιουλίου 1707, ενώ ο Μιχαήλ Άγγελος Φαρόλφο αναφέρεται σε αυτήν την *informazione* πριν τον Νοέμβριο του 1707 (φ. 26). Ωστόσο, η σύγκριση με άλλες πραγματείες μάς επιτρέπει να τη χρονολογήσουμε τον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο του 1707 (βλ. επόμενο χρονικό).

6. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ανέκδοτα κείμενα του Μελετίου Τυπάλδου*, ό.π., σ. 172-177.

Στη συνέχεια δίνουμε την περίληψη της *memoria*, καθώς τα διατάγματα και η διάρθρωση του υλικού, όπως τη συναντάμε εδώ, αποτελούν τον οργανωτικό ιστό γύρω από τον οποίον οι υπόλοιπες *memorie* του 18ου αιώνα θα υφάνουν την ιστορική τους αφήγηση.

Η αρχή της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Βενετία τοποθετείται στον 15ο αιώνα και τονίζεται ότι οι πρώτοι κάτοικοι ήταν στρατιώτες στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης, οι οποίοι, αφού γνώρισαν τη γλυκύτητα και τη δικαιοσύνη της βενετικής κυβέρνησης, αποφάσισαν όχι μόνο να εγκατασταθούν μόνιμα στην πόλη αλλά να καλέσουν και τους συμπατριώτες τους που θα μπορούσαν να επωφεληθούν από την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στη Βενετία και στο Λεβάντε. Αφού κάποιοι μετοίκησαν εκεί με τις οικογένειές τους, ο πρίγκιπας τους παραχώρησε παρεκκλήσιο στον ναό του Αγίου Βλασίου, ώστε να τελούν τις λειτουργίες σύμφωνα με τα έθιμά τους, ενώ με διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα, στις 28 Μαρτίου 1470, απαγορεύτηκε στους ορθόδοξους ιερείς να λειτουργούν σε οποιαδήποτε άλλη εκκλησία εκτός από αυτήν του Αγίου Βλασίου⁷. Με τον ερχομό όμως περισσότερων Ελλήνων το παρεκκλήσιο αποδείχτηκε ανεπαρκές για τις λειτουργικές ανάγκες των πιστών και με αίτηση προς τον δόγη, στις 4 Οκτωβρίου 1511, ζήτησαν την άδεια για την αγορά οικοπέδου, προκειμένου να ανεγείρουν ναό αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο. Ζήτησαν παράλληλα και την άδεια του πάπα Λέοντα Ι', ο οποίος με βούλα στις 3 Ιουνίου 1514 τους επέτρεπε να χτίσουν εκκλησία, να εκλέξουν έναν ιερέα που θα λειτουργεί σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό και τους παραχωρούσε απόλυτη πνευματική ελευθερία με τη μοναδική υποχρέωση να καταβάλλουν ετησίως στην Αγία Έδρα 5 λίβρες κεριού, υποχρέωση όμως που δεν τηρήθηκε ποτέ. Ολόκληρο το γένος δόθηκε στο έργο της ανέγερσης του ναού, όταν μετά από νέα αίτηση προς τον δόγη, στις 11 Ιουλίου 1526, παραχωρήθηκε η άδεια στη *pazione greca* να αγοράσει οικόπεδο στην ενορία του Sant' Antonino⁸.

Ως μοναδική αιτία της έκδοσης των διαταγμάτων του Συμβουλίου των Δέκα (29 Μαΐου 1534, 1542)⁹ θεωρείται η εξάπλωση της «αίρεσης» του Λουθήρου

7. Για τη θερησκευτική θέση των ορθοδόξων στη Βενετία κατά τον 15ο αιώνα, βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Η πρώτη άδεια (1456) της βενετικής γερούσιας για το ναό των Ελλήνων της Βενετίας και ο καρδινάλιος Ισίδωρος, *Θησαυρίσματα* 1 (1962) 109-118· Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV secolo, *Ο Ερανιστής* 5 (1967) 105-137.

8. Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Αί βούλλαι τῶν παπῶν περὶ τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας (1445-1782), *Θησαυρίσματα* 7 (1970) 238-245· Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Επισκόπηση της ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953), *Τα Ιστορικά* 11 (1989) 247-249.

9. Για τα διατάγματα των ετών 1534 και 1542, βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ, Ο Αρσένιος Μονεμβασίας ο Αποστόλης και η Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας (1534-1535), *Θησαυρίσματα*

και του Καλβίνου και ο θρησκευτικός ζήλος του πρίγκιπα. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι τα διατάγματα αυτά όχι μόνο δεν εφαρμόστηκαν ποτέ αλλά έγιναν γνωστά τον τελευταίο καιρό. Στη συνέχεια αναφέρεται μία σειρά από διατάγματα του Consiglio dei Dieci και αποφάσεις της Γερουσίας, που αποδεικνύουν ότι η καθολική εκκλησία δεν είχε καμία πνευματική δικαιοδοσία πάνω στους ορθοδόξους της Βενετίας. Τονίζεται ότι ο ναός είναι ολόκληρου του γένους, «δηλαδή όλων των 7 επαρχιών των Ελλήνων, [βενετών] υπηκόων και μη», οι οποίοι συνεισφέρουν οικονομικά στη λειτουργία της εκκλησίας¹⁰. Εκπρόσωπος της *pazione greca* είναι η αδελφότητα του Αγίου Νικολάου που διοικεί την εκκλησία, διαχειρίζεται τους οικονομικούς πόρους και είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση και την υπεράσπιση του κτητορικού δικαιώματος (*ius patronato*) του ναού. Υπογραμμίζεται η δικαιοδοσία της γενικής συνέλευσης πάνω στους εφημέριους του Αγίου Γεωργίου, καθώς και ότι η εκλογή των αρχιεπισκόπων Φιλαδελφείας εγκρίνεται από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Το 1685 εκλέγεται μητροπολίτης Φιλαδελφείας ο Μελέτιος Τυπάλδος. Η φιλοδοξία του προβάλλεται ως ο κύριος λόγος της μεταστροφής του στον καθολικισμό. Επιδιώκοντας μεγάλα αξιώματα για τον εαυτόν του, ξεκίνησε μυστικές επαφές με τη Ρώμη ελπίζοντας να ενώσει τις δύο εκκλησίες. Στην προσπάθειά του αυτήν προκάλεσε πολλά προβλήματα στην παροικία που επανειλημμένα έχει προστρέξει στις βενετικές αρχές για να διαμαρτυρηθεί. Η συγκεκριμένη *informazione* τελειώνει με μία ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία, που αποκαλύπτει τη θρησκευτική νοοτροπία των ανθρώπων της εποχής. Ο συντάκτης υποστηρίζει ότι ο Τυπάλδος δεν μπορεί να είναι καθολικός, αφού γεννήθηκε, ανατράφηκε και σπούδασε ως ορθόδοξος. Έχει μνημονεύσει τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τους προκατόχους του επισκόπους. Επομένως δεν είναι δυνατόν να είναι λατίνος. Αν ήταν, θα

14 (1977) 110-126 και G. FEDALTO, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze 1962, σ. 77-81.

10. Το 1572 είχε αποφασιστεί η αναλογική κατά γεωγραφική προέλευση συμμετοχή των αδελφών στη διοίκηση της αδελφότητας. Είχαν οριστεί 6 «πατρίδες» (η Κύπρος, η Κρήτη με τα νησιά του Αιγαίου, το Ναύπλιο και η Μονεμβασιά, η Κέρκυρα, η Κεφαλονιά με τη Ζάκυνθο, η *Grecia superiore*), ενώ στην πραγματεία αναφέρονται 7 «provincie». Αν δεν πρόκειται για λάθος, τότε πιθανότατα ως έβδομη «πατρίδα» εννοείται η προσθήκη ακόμη 9 αδελφών στη διοίκηση της αδελφότητας, κατά τον 17ο αιώνα, οι οποίοι μπορούσαν να κατάγονται από οποιαδήποτε γεωγραφική περιοχή· βλ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, 'Ελλήνων ορθοδόξων άποικία, ό.π., σ. 18-19· ΦΑΝΗ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' μητρώου εγγραφών (1533-1562), Αθήνα 1976, σ. 66-67· ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η Βενετία των Ελλήνων, Αθήνα 1999, σ. 54-55.

έπρεπε να εγκαταλείψει την ορθόδοξη εκκλησία, όπως το έχουν κάνει άλλοι Έλληνες. Αντίθετα, οι Έλληνες είναι αληθινοί καθολικοί, απλά δεν είναι romani. Το τέχνασμα του συγγραφέα να αντιστρέψει τις κατηγορίες του μητροπολίτη Φιλαδελφείας (ο Τυπάλδος είναι ορθόδοξος, εμείς οι πραγματικοί καθολικοί) πρέπει να διαβαστεί σε αντιπαράθεση με τη lettera του Τυπάλδου και δείχνει την ελαστικότητα των θρησκευτικών όρων και τον τρόπο με τον οποίον οι δύο πλευρές την εκμεταλλεύονται για την ενίσχυση των θέσεών τους.

3) Biblioteca del Museo Civico Correr, cod. Cic. 2585, φφ. 109-129, *Scrittura de consultori in iure*, 20 settembre 1707.

Πρόκειται για πραγματεία που συντάχτηκε από τους consultori in iure στις 20 Σεπτεμβρίου 1707 (συγγραφέας πιθανόν να είναι ο Giovan Maria Bertolli¹¹, όπως δηλώνεται σε αντίγραφο της πραγματείας στο E.I.B., Π.Α., reg. 220, φφ. 119r-129r). Το γεγονός ότι αντιγράφει σε πολλά σημεία την προηγούμενη informazione (φαίνεται ότι αυτή υπήρχε ανάμεσα στα χαρτιά που άφησε στους βενετούς συμβούλους ο Francesco Diedo, avogadore που υποστήριζε τους Έλληνες, προκειμένου να αποφανθούν για το ζήτημα) μας βοηθάει να χρονολογήσουμε την τελευταία με μεγαλύτερη ακρίβεια πριν τις 20 Σεπτεμβρίου 1707. Το ενδιαφέρον σε αυτήν την πραγματεία είναι η πλήρης υιοθέτηση της επιχειρηματολογίας της ελληνικής κοινότητας. Επισημαίνεται στην αρχή της scrittura των βενετών θεολόγων ότι η διαπραγμάτευση του θέματος χωρίστηκε σε δύο μέρη: στο πρώτο αναφέρονται στα ιστορικά συμβάντα και στο δεύτερο αναλύουν τους όρους του προβλήματος. Υποστηρίζεται ότι τα διατάγματα των ετών 1534 και 1542 δεν εφαρμόστηκαν ποτέ και ότι ο λόγος της έκδοσής τους ήταν η διάδοση του προτεσταντισμού στην Ιταλία. Εξάλλου, τα διατάγματα αναφέρονται σε «αναγνωρισμένους καθολικούς». Αλλά οι Έλληνες είναι καθολικοί, δεν είναι όμως λατίνοι. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η ιστορική διαπραγμάτευση του ζητήματος στηρίζεται πάνω στη ρητορική που έχει χαράξει η αδελφότητα με τις δικές της πραγματείες. Επαναλαμβάνεται, επομένως, ο ισχυρισμός ότι η γενική συνέλευση της αδελφότητας συγκροτείται από 7 nazioni, δηλαδή την Κύπρο, την Κρήτη με τα νησιά του Αρχιπελάγους, το Ναύπλιο με τη Μονεμβασιά, τη Ζάκυνθο με την Κεφαλονιά, την Κέρκυρα και τέλος τη Grecia superiore. Αναφέρονται δηλαδή οι 6 γεωγραφικές περιοχές που εκπροσω-

11. Για τον consultore in iure Bertolli βλ. το λήμμα του G. F. TORCELLAN στο: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 1967, σ. 607-609.

πούνται στη διοίκηση της αδελφότητας. Επειδή όμως ακολουθεί πιστά την *informazione di tutta la materia* γίνεται λόγος για 7 πατρίδες, χωρίς να διευκρινίζεται ποια είναι η έβδομη *nazione*.

4) Biblioteca del Museo Civico Correr, cod. Cic. 2763, αρ. 66, χ.α. [1r-5v], *Scrittura dei Provveditori di Comun, 17 dicembre 1707*, αρχή: *Commanda Vostra Serenità al nostro umilissimo ossequio*· τέλος: *la più dura impresa di chi venga e governa*.

Αυτή η πραγματεία των Provveditori di comun, που συντάχθηκε τον Δεκέμβριο του 1707, πρέπει να διαβαστεί ως απάντηση στην προηγούμενη πραγματεία των *consultori in iure*, ως μία φιλοκαθολική ερμηνεία του παρελθόντος της ορθόδοξης κοινότητας Βενετίας. Ξεκινάει με τον ίδιο τρόπο όπως αυτή των βενετών συμβούλων. Δηλώνεται ότι πρώτα θα εκθέσουν τα γεγονότα με χρονολογική σειρά και στη συνέχεια θα αναφερθούν στα επίμαχα σημεία του προβλήματος (είναι ενδιαφέρον ότι τα αποκαλούν *punti di coscienza e di stato*, δηλαδή θρησκευτικής πίστης και κρατικού συμφέροντος). Γίνεται αναφορά στα ίδια διατάγματα και στις ίδιες παπικές βούλες, αλλά αυτήν τη φορά ερμηνεύονται με διαφορετικό τρόπο, καθώς αυτά αποδεικνύουν ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν εξ αρχής υπό την πνευματική δικαιοδοσία του πάπα. Στο τέλος της έκθεσης των ιστορικών συμβάντων οι προνοητές καταλήγουν: *questa, Serenissimo Principe, è l'origine vera e l'unica fondazione della chiesa e scuola de Greci, diversa in totalitatem da quella del Levante et in conseguenza di questa sorse il tempio di San Zorzi* (φ. 2r). Ο λόγος για τον οποίο αυτά τα διατάγματα δεν εφαρμόστηκαν τον τελευταίο καιρό οφείλεται πιθανόν, σύμφωνα με τους Provveditori, στον ερχομό ορισμένων οικογενειών από τις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, οι οποίες προσπάθησαν να ακυρώσουν τις αποφάσεις της βενετικής διοίκησης. Σε αυτό το σημείο είναι φανερά τα σημάδια της ρητορικής του φιλοκαθολικού κύκλου της παροικίας, που κατηγορούσε το προεδρείο της αδελφότητας ως «τουρκομερίτες» και υποδαύλιζε τις τοπικιστικές και πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στους Έλληνες βενετικής και οθωμανικής υπηκοότητας. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην πολιτική σημασία της υπόθεσης και κυρίως στο αίτημα της *nazione greca* να ζητήσει ελευθερία της συνείδησης και στην κίνησή της να εφεσιβάλλει την απόφαση των Provveditori di comun (12 Φεβρουαρίου 1707) στην *avogaria di comun*, πράξη που θεωρείται από τη βενετική αρχή όχι μόνον ανάρμοστη, αλλά και εγκληματική.

5) Biblioteca del museo Civico Correr, P.D. 699 C/II, κατάστιχο χωρίς αρίθμηση. *Informazione epistolare del signor Tommaso Costanzo Greco sopra la*

controversia tra monsignor di Filadelfia e la nazione Greca in Venezia (1708).

Η επιστολιμαία πραγματεία βρισκόταν σε χειρόγραφο που περιείχε έγγραφα που αφορούσαν τους πατριάρχες της Βενετίας και τους ορθόδοξους της Δαλματίας. Είναι αχρονολόγητη, αλλά η ακριβής χρονολογία προκύπτει από αντίγραφό της που υπάρχει στον κώδικα ms. IV, cod. 289 (916) στη βιβλιοθήκη Querini Stampalia και έχει την ένδειξη: *Scrittura di un particolare per la informazione, 29 settembre 1708* (φ. 192r). Ο συγγραφέας, όπως επιγράφεται στον τίτλο, Tommaso Costanzo, δεν μπορεί να ταυτιστεί με κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο. Πρόκειται για ψευδώνυμο ή λάθος του αντιγραφέα. Από το περιεχόμενο προκύπτει ότι πρόκειται για Έλληνα που κατάγεται από τουρκοκρατούμενη περιοχή, συγγενή και φίλο του Νικόλαου Καραγιάννη. Η σημασία αυτής της σύντομης πραγματείας έγκειται στην επιχειρηματολογία και στον προσωπικό της τόνο. Ο συγγραφέας κάνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στους Έλληνες που είναι υπήκοοι του οθωμανικού κράτους και τους Έλληνες που είναι υπήκοοι της Γαληνοτάτης. Οι πρώτοι είναι πιστοί ορθόδοξοι και δεν θέλουν να έχουν καμία σχέση με την καθολική εκκλησία, ενώ οι δεύτεροι είναι εξίσου πιστοί στην ορθοδοξία αλλά θεωρούν την καθολική εκκλησία καλή και αγία, χωρίς να διστάζουν να έχουν κάποια ευκαιριακή επαφή μαζί της. Ωστόσο και οι δύο «τάξεις» Ελλήνων δεν δημιουργούν προβλήματα, γιατί δεν επικοινωνούν μεταξύ τους στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Το πρόβλημα γεννιέται από ένα «τρίτο είδος» Ελλήνων, όπως τους αποκαλεί ο συγγραφέας, τους συνίτες, οι οποίοι υπακούουν πιστά στα κελεύσματα του πάπα και δημιουργούν μεγάλη αναστάτωση, εχθρότητα και αποστροφή στους ομοεθνείς τους. Ο συγγραφέας, επομένως, προσπαθεί να αντικρούσει την κατηγορία που προέρχεται από τους καθολικούς κύκλους, ότι δηλαδή οι Έλληνες μισούν τους λατίνους, μεταθέτοντας το πρόβλημα από τη σχέση των Ελλήνων με την καθολική εκκλησία στη σχέση των Ελλήνων με τους έλληνες καθολικούς. Η πραγματεία είναι διανθισμένη με παρατηρήσεις που της προσδίδουν χαρακτηριστικά προσωπικής μαρτυρίας και την κάνουν να ξεχωρίζει από ένα πλήθος παρόμοιων πραγματειών, που παραθέτουν απλά διατάγματα και αποφάσεις.

6) Biblioteca del Museo Civico Correr, cod. Cic. 2764, φφ. 1-55, *Relazione a Nostro Signore Papa Clemente XI della controversia tra l'arcivescovo Greco di Filadelfia et il popolo Greco in Venetia dal 1707 sino all' anno 1709*.

Πρόκειται ίσως για το πιο σημαντικό χρονικό από όσα συντάχτηκαν το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Συγγραφέας είναι ο κρητικός φραγκισκανός μοναχός Μιχαήλ Άγγελος Φαρόλφο. Το χρονικό έχει τη μορφή έκθεσης προς

τον πάπα Clemente XI και ολοκληρώθηκε, σύμφωνα με την αφιερωματική εισαγωγή, στις 9 Μαΐου 1709. Ο Φαρόλφο, αποστολικός κήρυκας και καθολικός μισσιονάριος, είχε σχέσεις με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της ρωμαϊκής αυλής και της βενετικής αριστοκρατίας. Με την έκθεσή του αναφέρεται αναλυτικά στα γεγονότα των ετών 1707-1709 και προσπαθεί να αναδείξει τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξε ο ίδιος στην τελική απόφαση της βενετικής Γερουσίας να επαναφέρει τα διατάγματα των ετών 1534 και 1542. Στην *Relazione* περιγράφονται με λεπτομέρειες οι παρασκηνιακές διαβουλεύσεις μεταξύ των βενετών πατρικίων, του βενετού πατριάρχη, του αποστολικού νούντσιου και του Τυπάλδου, ενώ παράλληλα γίνεται φανερή η σημασία των διάφορων *informazioni* που συντάχτηκαν αυτήν την περίοδο και είχαν ως στόχο να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις. Στο τέλος της έκθεσης υπάρχουν συνημμένα η *Informazione* του Μελέτιου Τυπάλδου (φφ. 57-59), η *Apologia* του Michelangelo Fardella (φφ. 59-73)¹², επιστολή του Νικόλαου Παπαδόπουλου-Κομνηνού (φφ. 73-77) και η πραγματεία του Φαρόλφο ενάντια στην αίτηση της *nazione greca* στις 7 Ιουλίου 1707 (φφ. 77-91), καθώς και η ίδια η αίτηση (φφ. 94-95).

Στον ίδιο κώδικα περιέχεται ακόμη *Informazione per li greci di Venezia* (φφ. 101-109), διατάγματα του Συμβουλίου των Δέκα για την εκλογή βικάριου στον ναό του Αγίου Γεωργίου (9 Αυγούστου 1751) και πραγματείες για τους ορθοδόξους της Δαλματίας.

7) Biblioteca della Fondazione Querini-Stampalia, ms. Cl. IV, cod. 289 (916), φφ. 110r-111v, *Breve notizia del rito greco in Venezia*, (ανώνυμη και αχρονολόγητη πραγματεία) [1707-1713].

Αυτή η σύντομη (ανώνυμη και αχρονολόγητη) σημείωση προέρχεται από φιλοκαθολικό περιβάλλον και αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των «πολεμικών» φυλλαδίων που κυκλοφορούσαν οι δύο πλευρές, προκειμένου να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα δίφυλλο, που στο πρώτο μέρος αναφέρονται επιγραμματικά τα διάφορα διατάγματα και σχολιάζονται με φιλοκαθολικό πνεύμα, ενώ στο δεύτερο μέρος απαριθμούνται τα «λάθη» των σχισματικών ορθοδόξων. Η σημείωση πρέπει να κυκλοφορούσε μέσα στη *stampa* (έντυπη δικογραφία) που είχε συντάξει η φιλοκαθολική παράταξη, καθώς ο συγγραφέας της *notizia* απέμπει στα έγγραφα που είχαν συγκεντρωθεί εκεί. Αυτή η *stampa* υπάρχει στον ίδιο κώδικα της Querini Stampalia, όπου βρίσκεται και η σημείωση. Το

12. Για την *Apologia* του Michelangelo Fardella, βλ. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ανέκδοτα κείμενα του Μελετίου Τυπάλδου*, ό.π., σ. 187 κ.ε.

περιεχόμενο, που δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα από τις καθολικές αντιρροπτικές πραγματείες, δεν μας βοηθάει να τη χρονολογήσουμε με ακρίβεια. Το έντονο επιθετικό ύφος της, όμως, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι έχει συνταχτεί πριν από την οριστική απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα στις 18 Ιανουαρίου 1709.

8) Archivio di Stato di Venezia [A.S.V.], *Compilazione leggi*, b. 228, filza II, φφ. 412-417v, *Instituzione e vicende della chiesa di San Zorzi de greci in Venezia*, Antonio Co: Sabini consultor.

Informazione που συντάχτηκε από τον σύμβουλο σε θέματα εκκλησιαστικής πολιτικής (consultore in iure) Antonio Sabini στις 14 Σεπτεμβρίου 1715, μετά από διαταγή της βενετικής διοίκησης στις 24 Αυγούστου. Αφορμή για τη σύνταξη της πραγματείας υπήρξε ο θάνατος του Μελετίου Τυπάλδου (1713), ο κενός θρόνος του μητροπολίτη Φιλαδελφείας και οι πιέσεις του πάπα να εκλεγεί στη θέση του ο καθολικός Ιωάννης Στάης. Το χρονικό αυτό είναι αντιπροσωπευτικό του τρόπου με τον οποίον αντιμετωπιζόταν το παρελθόν της κοινότητας, δηλαδή ως διαδοχή διαταγμάτων, αποφάσεων και επισκόπων· ως ένα σώμα πηγών που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τους βενετούς θεολόγους για να αντιμετωπιστούν οι παπικές αξιώσεις πάνω στους αλλόδοξους κατοίκους και υπηκόους της Βενετίας. Η πραγματεία ως προς το περιεχόμενο είναι εξαρτημένη από τα χρονικά του έτους 1707, τα οποία ξεκινούν την αφήγησή τους από τον 15ο αιώνα και τον ερχομό των πρώτων Ελλήνων στην πόλη και καταλήγουν στον Μελέτιο Τυπάλδο. Η διαφορά έγκειται στη μεγαλύτερη έμφαση που δίνει ο βενετός αξιωματούχος στις σχέσεις της Γαληνοτάτης με τη Ρώμη και στην υπογράμμιση της δικαιοδοσίας που έχει το βενετικό κράτος πάνω στους ορθοδόξους της πόλης και στη διοίκηση του ναού του Αγίου Γεωργίου.

9) Biblioteca Nazionale Marciana, mss. It. Cl. 2257 (9119) *Ristretta notizia presa dall'autentiche carte, dello stato passato della chiesa di S. Giorgio in Venezia, principiando dalla sua origine, e dello stato presente in cui ritrovasi, e quali ne siano stati li motivi*.

Στα μέσα του 18ου αιώνα (γύρω στα 1740-1750) το ζήτημα της διοίκησης του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων αναζωπυρώθηκε με πρωτοβουλία των βενετικών αρχών¹³. Αυτήν την περίοδο συντάχτηκε μία σειρά από

13. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Έλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία, ὁ.π., σ. 90-91.

memorie, που μέχρι ένα σημείο ακολουθούσαν, ως προς το περιεχόμενο, τις αντίστοιχες που είχαν παραχθεί από την κοινότητα το έτος 1707. Το καινούργιο στοιχείο είναι η αναφορά στους συνίτες ιερείς που εκλέχτηκαν ή διορίστηκαν εφημέριοι στον ναό του Αγίου Γεωργίου μετά τον θάνατο του Μελετίου Τυπάλδου, καθώς και μία πιο εκτεταμένη ενασχόληση με τα αίτια της παρακμής της ελληνικής παροικίας.

Το παραπάνω χρονικό αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό αυτής της τελευταίας ομάδας ιστορικών αφηγήσεων. Είναι ανώνυμο και αχρονολόγητο. Ο συγγραφέας πρέπει να είναι Έλληνας ορθόδοξος, πιθανόν μέλος της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου. Ο χρόνος της συγγραφής είναι περισσότερο ασαφής. Ένα *terminum post quem* έχουμε από την αναφορά στην εκλογή του εφημέριου Βενέδικτου Μοσχόπουλου (1720). Ωστόσο, με βάση τη μη αναφορά στον διορισμό του βικαρίου Francesco Muazzo στον ναό του Αγίου Γεωργίου (1741) και στον θάνατο του προαναφερθέντος ιερέα (1750), μνεία που συναντάμε στις επόμενες *memorie*, μπορούμε να χρονολογήσουμε το χρονικό ανάμεσα στα 1720-1740. Θεωρούμε ότι αυτή η *notizia*, που όπως αναφέρεται στον τίτλο στηρίχτηκε σε αυθεντικά έγγραφα, αποτέλεσε το πρότυπο για τις υπόλοιπες που ακολούθησαν ως την ιστορική αφήγηση (1774) του Francesco Dadich (βλ. παρακάτω).

Το χρονικό ξεκινάει με την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Οι έλληνες πρόσφυγες βρίσκουν καταφύγιο στην πόλη της Βενετίας. Σε αντίθεση με τα χρονικά των αρχών του 18ου αιώνα, δεν γίνεται καμία αναφορά στις στρατιωτικές υπηρεσίες των Ελλήνων στη Γαλινοτάτη. Εξ αρχής οι επαγγελματικές ασχολίες τους επικεντρώνονται στο εμπόριο. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας: *la Greca Nazione dopo perduto l'Impero, anzi resa schiava de Turchi non avendo più Signorie, e non impieghi di corte, non gradi nella Milizia, non dignità, nè Governi di Provincie, o Città, non più offizj di ministero, e non più distrazioni di lettere tutta si diede, ed è intieramente applicata alla Mercatura* (φ. 25r). Ακολουθούν με σειρά τα συνηθισμένα διατάγματα, η διαδοχή των μητροπολιτών Φιλαδελφείας και η εκλογή του Τυπάλδου. Μετά τον θάνατο του τελευταίου η *pazione greca* εξωτερικά υπάκουε στα διατάγματα των βενετικών αρχών, αλλά με την ψυχή της αντιστεκόταν. Οι πιστοί δεν προσέρχονταν πλέον στον ναό, ενώ οι εφημέριοι που δέχτηκαν να υπογράψουν την ομολογία πίστεως στην καθολική εκκλησία αποδείχτηκαν όλοι ανάξιοι. Το χρονικό τελειώνει με τη διαπίστωση ότι πλέον οι Έλληνες της Βενετίας δεν αφήνουν κληροδοτήματα στην κοινότητα, αλλά σε άλλους τόπους και εκκλησίες και κυρίως στα Ιωάννινα και στην Ιερουσαλήμ.

Το χρονικό διακρίνεται για τη διάθεση του συγγραφέα να γίνει σε ορισμένα σημεία πιο συγκεκριμένος (π.χ. αναφέρεται στην επιγραφή που τοπο-

θετήθηκε στην είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου) και να διανθίσει την αφήγηση με αναφορές σε ιστορικά γεγονότα (π.χ. το *interdetto* του 1606). Από αυτήν την άποψη, το χρονικό σηματοδοτεί μία τομή στην παράδοση των *memorie*, καθώς στο εξής η αναφορά στο παρελθόν της κοινότητας δεν θα υπακούει μόνο σε πρακτικές σκοπιμότητες, αλλά θα επηρεάζεται ταυτόχρονα από το ρεύμα της λόγιας πολυμάθειας (*eruditismo*) του 18ου αιώνα¹⁴.

10) A.S.V., compilazione leggi, b. 228, filza II, φφ. 532r-537r, 1750. *Notizia sopra la chiesa de Greci in Venezia et l'elezione del vescovo di Filadelfia* [Σπυρίδων Καπετανάκης].

Το χρονικό είναι ανώνυμο αλλά από το περιεχόμενό του μπορούμε να ταυτίσουμε τον συγγραφέα με τον Σπυρίδωνα Καπετανάκη, καθώς στο αρχείο της ελληνικής κοινότητας υπάρχει αντίγραφο του χρονικού που φέρει τον τίτλο *Memorie sopra la chiesa di San Giorgio de Greci di Venezia* (E.I.B., Π.Α., b. 38, φακ. 548, φφ. 1r-8v). Ο Σπυρίδων Καπετανάκης ήταν μέλος της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου κατά τα έτη 1738-1768 και του είχε ανατεθεί από την κοινότητα να ερευνήσει το αρχείο της, προκειμένου να συντάξει ένα ιστορικό υπόμνημα που θα μπορούσε να χρησιμεύσει στο ζήτημα της εκλογής νέου μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Ο Καπετανάκης σε επιστολή του προς την αδελφότητα αναφέρεται στον χρόνο και στον σκοπό σύνταξης των *memorie*: *sono una raccolta di quelle che in parte mi erano state affidate dall'Archivio fino dall'anno 1750, ed in parte da me con assidua diligenza e fatica procuratore furono per tutti li anni consecutivi fino a 1771 di mia partenza da Venezia, ne' quali senza intermissione mi occupai in servizio della Nazione per il grave oggetto dell'Arcivescovato*¹⁵. Ως προς το περιεχόμενο, η *memoria* δεν διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες που έχουν συνταχτεί γύρω στα 1740-1750. Συναντάμε τα ίδια διατάγματα, παρόμοια διάρθρωση του υλικού (από την παραχώρηση ενός παρεκκλησιού στον ναό του Αγίου Βλασίου στα τέλη του 15ου αιώνα έως τους ανάξιους ουνίτες ιερείς στις αρχές του 18ου αιώνα) και τα συνηθισμένα συμπεράσματα (οι Έλληνες αποφεύγουν να έρχονται στη Βενετία με αποτέλεσμα να υπάρχει κάμψη της εμπορικής κίνησης, ενώ οι μόνιμοι κάτοικοι δεν αφήνουν πλέον κληροδοτή-

14. Για την εκκλησιαστική ιστοριογραφία του 18ου αιώνα, βλ. A. PRANDI, *La storiografia ecclesiastica in Italia nell'età del Querini*, στο: *Cultura, Religione e Politica nell'età di Angelo Maria Querini*, G. BENZONI – M. PEGRARI (επιμ.), Brescia 1982, σ. 194· A. NIERO, *L'erudizione storico-ecclesiastica*, στο: *Storia della cultura veneta, Il settecento II*, Vicenza 1986, σ. 107.

15. Αναφέρεται από τον I. DI SALVO, Leonardos Kapetanakis, corrispondente di Beccaria e di Frisi, *Annali della Facoltà da Lettere e Filosofia dell'Università di Palermo* 3 (1985) 26.

ματα στην αδελφότητα). Ωστόσο, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Καπετανάκης παρόλο που, όπως δηλώνει στο χρονικό, ερεύνησε το αρχείο της κοινότητας, δεν αποκλίνει ούτε κατά το ελάχιστο από τις προηγούμενες πραγματείες που συντάχτηκαν το έτος 1707. Η εξάρτησή του από αυτές είναι τόσο μεγάλη ώστε, αν δεν υπήρχε η αναφορά στους ουνίτες ιερείς που εκλέχτηκαν εφημέριοι στον ναό του Αγίου Γεωργίου μετά τον θάνατο του Τυπάλδου, το χρονικό θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 18ου αιώνα. Η πραγματεία λοιπόν αυτή αναδεικνύει τη δυναμική της ιστορικής προσημείωσης του παρελθόντος της κοινότητας από τις *informazioni* που συντάχτηκαν με αφορμή την υπόθεση Τυπάλδου.

11) Biblioteca Nazionale Marciana, ms. It. cl. VII, 2257 (9119), φφ. 37r-51v, *Dissertazione sopra la profession della fede da esigersi da Greci*, πραγματεία ανώνυμη και αχρονολόγητη (όμως περ. 1750).

Πραγματεία ανώνυμη και αχρονολόγητη που αναφέρεται στην ομολογία πίστεως που είναι υποχρεωμένοι οι ορθόδοξοι ιερείς του Αγίου Γεωργίου να υποβάλλουν στην καθολική εκκλησία. Έχει τόσα πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη *memoria* του Καπετανάκη, ιδιαίτερα στην απαρίθμηση των εφημερίων που υπέβαλλαν την καθολική ομολογία πίστεως, που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι ο ίδιος συγγραφέας. Ανήκει επομένως στα χρονικά που συντάχτηκαν γύρω στα 1750. Η ιδιαιτερότητά της είναι ότι έχει ως κεντρικό θέμα την ανάλυση και την ορθόδοξη αναίρεση του κειμένου της ομολογίας πίστεως. Ο συγγραφέας, δηλαδή, προσπαθεί να αποδείξει ότι αυτή δεν έχει συνταχτεί για τους ορθόδοξους ιερείς αλλά για τους αιρετικούς της Ανατολής. Πραγματεύεται ένα θεολογικό-εκκλησιαστικό ζήτημα, μέσα όμως σε καθαρά ιστορικό πλαίσιο. Συναντάμε επομένως τα ίδια διατάγματα, την ίδια διάρθρωση του υλικού, την ίδια εμμονή στην αδιατάρακτη σειρά των επισκόπων Φιλαδελφείας. Ωστόσο, το κείμενο της ομολογίας πίστεως βρίσκεται σχεδόν σε όλα τα χειρόγραφα που έχουν συγκεντρωμένο υλικό για τους Έλληνες της Βενετίας. Θεωρήσαμε λοιπόν ορθό να συμπεριλάβουμε μία *memoria* που ασχολείται ειδικά με αυτήν, αφού για έναν περίπου αιώνα η *Professio Orthodoxae fidei* υπήρξε στο επίκεντρο της διαμάχης μεταξύ ορθοδόξων και καθολικών.

12) Biblioteca Nazionale Marciana, It. Cl. VII 2257 (9119), φφ. 125r-139v, πραγματεία ανώνυμη και αχρονολόγητη [αλλά: Sebastian Foscarini, savio di Terra ferma, 22 Νοεμβρίου 1750]. Αρχή: *L'innocente arbitrio a cui ho dovuto appigliarmi: τέλος: nel desiderare accresciuti i gradi della gloria e della grandezza alla patria.*

Η πραγματεία είναι ανώνυμη και αχρονολόγητη, ωστόσο από αντίγραφα της που υπάρχουν στο E.I.B., *II.A.*, b. 46, φακ. 662 και στη βιβλιοθήκη Correr, cod. Cic. 2585, φφ. 317r-327r, φαίνεται ότι συντάχτηκε στις 20 Νοεμβρίου 1750 από τον Sebastian Foscarini, savio της Terra ferma. Ο βενετός αξιωματούχος αλλάζοντας λίγο τη σειρά των γεγονότων αντιγράφει σε μεγάλο βαθμό τη *Ristretta notizia presa dall'autentiche carte, dello stato passato della chiesa di S. Giorgio in Venezia* (βλ. αρ. 9), που βρίσκεται στον ίδιο κώδικα. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι τα προσωπικά σχόλια και οι παρατηρήσεις που κάνει ο Foscarini και που τη διαφοροποιούν αισθητά από τις *memorie* που συντάχτηκαν από μέλη της ελληνικής αδελφότητας. Όταν τελειώνει π.χ. την έκθεση των γεγονότων σημειώνει: *Ciò che io per riverenza e per abbreviare a Vostra Serenità un lungo tedio pronunzio in pochi cenni fu innallora trattato con lunghe ed eruditissime scritture nelle quali non solamente fu esaminato l'ordine materiale tenuto in questo negozio, ma eziandio il merito della cosa dottrinalmente, unendo e considerando tanto le ragioni politiche quanto quelle di religione che sono inseparabili da questa arduissima materia* (φφ. 134r-134v). Με την παρούσα πραγματεία γίνεται, επίσης, φανερό ότι η θεολογική πλευρά του ζητήματος έχει υποχωρήσει προς όφελος της πολιτικής και οικονομικής σημασίας της εκλογής νέου μητροπολίτη Φιλαδελφείας.

13) A.S.V., *Inquisitori di Stato*, b. 883, 1762. *Informazione circa il successo dell'eletto arcivescovo di Filadelfia in Venezia*, έγγραφο (φφ. 1r-3v) χωρίς ταξινομικό αριθμό και χωρίς εσωτερική αρίθμηση.

Η *informazione* είναι ανώνυμη αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο συντάκτης της είναι φιλοκαθολικός Έλληνας, μέλος της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου, καθώς φαίνεται ότι ήταν παρών στη γενική συνέλευση της αδελφότητας στις 18 Ιανουαρίου 1762, στην οποία εκλέχτηκε ως μητροπολίτης Φιλαδελφείας ο Γρηγόριος Φατσέας¹⁶. Ο συγγραφέας πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στο περιβάλλον του Σπυρίδωνα Μήλια, συνυποψήφιου του Φατσέα για τον επισκοπικό θρόνο. Αυτή η σύντομη *scrittura* απευθυνόταν στους *Inquisitori di Stato* και τους ενημέρωνε για τις διαβουλεύσεις στο εσωτερικό της κοινότητας μετά την κοινοποίηση της απόφασης της Γερουσίας (Δεκέμβριος 1761) για εκλογή νέου μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ζωντανή περιγραφή της «κλειστής» συνέλευσης, που συγκλήθηκε στις 12 Ιανουαρίου 1762 και στην οποία συμμετείχαν 20

16. Βλ. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Ο αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768), *Θεσανεύσματα* 4 (1967) 85-113.

εξέχοντα μέλη της κοινότητας. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: *Chiuse le porte fece il guardiano leggere ad alta voce il decreto per essere da tutti udito. Terminata la lettura alcuni mormoravano, altri confusamente partavano senza saper altro dire se non insopportabile la condizione di quel concilio, i pochi ben intenzionati tacevano e molti aderindo alla massima ferma del guardiano Maruzzi dicevano superfluo un vescovo e che lo stato attuale della chiesa bastava senza altre novità*. Πέρα όμως από τη χρησιμότητα ή την αξιοπιστία των πληροφοριών (πληροφορίες που δεν διαθέτουμε από άλλες πηγές) για τα τεκταινόμενα της εκλογής του νέου αρχιεπισκόπου, η informazione σκιαγραφεί με τον καλύτερο τρόπο τις αντιδράσεις και τις αντιθέσεις που υπήρχαν στους κόλπους της κοινότητας.

14) A.S.V., *Inquisitori di Stato*, b. 883, Francesco Dadich, *Narrazione Storica della Chiesa di San Giorgio de Greci in Venezia* (1774).

Από όλες τις informazioni και scritture, που αναφέραμε παραπάνω, υπάρχει μία που ξεχωρίζει για την ποσότητα και ποιότητα των πηγών, την τεκμηριωτική ικανότητα και την εκφραστική της δύναμη. Πρόκειται για τη *Narrazione storica della chiesa di San Giorgio de Greci in Venezia* του Conte Francesco Dadich(i). Ο τελευταίος, εμφορούμενος από διαφωτιστικό πνεύμα, ορθόδοξο ζήλο, αλλά και κριτική διάθεση απέναντι σε όσα είχαν γραφεί έως τότε, συγγράφει μία ιστορία της αδελφότητας που ξεφεύγει από την κατηγορία των ανώνυμων θεολογικών πραγματειών και ιστορικών διηγήσεων, συνθέτοντας ένα έργο το οποίο, παρόλο που δεν εκδόθηκε ποτέ (αν και από ορισμένες φράσεις του Dadich αφήνεται να εννοηθεί ότι προοριζόταν για έκδοση), μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη ιστορία της ορθόδοξης κοινότητας της Βενετίας¹⁷. Όσα ξέρουμε για τον Francesco Dadich (1695-1790) προέρχονται κυρίως από όσα γράφει ο ίδιος στην αίτησή του προς τον δόγη

17. Το έργο αποτελείται από 70 πυκνογραμμένες χειρόγραφες σελίδες, είναι αντίγραφο και περιέχεται σε έκθεση προς τους Inquisitori di Stato. Στην αρχή της έκθεσης (30 aprile 1774) ο συντάκτης σημειώνει: *Il manoscritto intitolato «Narrazione storica della Chiesa di San Giorgio in Venezia», letto da me replicatamente... e esaminato con tutta accuratezza, quanto fa conoscere l'ingegno e l'acume di chi lo scrisse altrettanto ne manifesta l'animo e la fede Greca* (A.S.V., *Inquisitori di Stato*, b. 883). Στο έργο παραπέμπει, χωρίς να ονοματίζει τον συγγραφέα, ο Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Έλληνες της Βενετίας και Ίλλυρίας (1768-1797)*. Η μητρόπολη Φιλαδελφείας και η σημασία της για τον ελληνισμό της Β. Αδριατικής, Αθήνα 1980, σ. 52, σημ. 6. Θα ήθελα να ευχαριστήσω σε αυτό το σημείο τη συνάδελφο Χριστίνα Παπακώστα για την υπόδειξη του έργου του Dadich, καθώς και τον καθηγητή G. Belingeri για τις βιογραφικές πληροφορίες και αρχειακές παραπομπές που μου έδωσε.

(1742)¹⁸ και στη διαθήκη του¹⁹. Ο Dadich καταγόταν από δαλματική οικογένεια με μακρά στρατιωτική παράδοση. Ο προπάππος του, sargente Conte Pietro, είχε σκοτωθεί στον πόλεμο της Κρήτης, ενώ ο παππούς του Zorzi Dadich, συνταγματάρχης της nation oltramarina²⁰, είχε χάσει το χέρι του στον ίδιο πόλεμο. Ο πατέρας του Francesco Dadich, Pietro, κατά τον έκτο βενετοτουρκικό πόλεμο είχε καταφέρει να προσεταιριστεί με το μέρος των Βενετών τον Γερακάρη Λυμπεράκη, με αποτέλεσμα την αίσια έκβαση της μάχης του Άργους²¹. Μετά την πτώση του Ναυπλίου, στο οποίο είχε εγκατασταθεί η οικογένεια Dadich, ο Francesco έγινε κατάσκοπος των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη, παριστάνοντας τον γιατρό στην αυλή του σουλτάνου²². Στην οθωμανική πρωτεύουσα ξεκίνησε να συγγράφει ένα πολιτικο-ιστορικό έργο, το *Memorie Costantinopolitane*, το οποίο παρέμεινε ημιτελές²³. Το 1751 διατάσσεται να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και εγκαθίσταται στη Βενετία, όπου και τον συναντάμε να εγγράφεται και αναμειγνύεται στη διοίκηση της ορθόδοξης αδελφότητας²⁴. Από τότε και μέχρι το 1774, οπότε γράφει τη *Narrazione Storica*, κινείται ανάμεσα στην Κέρκυρα, τη Δαλματία και τη Βενετία τακτοποιώντας τις οικονομικές του υποθέσεις, ενώ παράλληλα θα μεσολαβήσει για λογαριασμό της κοινότητας για την εξεύρεση μίας λύσης στο ζήτημα της εκλογής ορθόδοξου μητροπολίτη στη Δαλματία²⁵.

Ο Dadich ξεκινά ως εξής την ιστορική του αφήγηση: *Da antichi monumenti si raccoglie che sino dal secolo decimo la Greca nazione abbia incominciato*

18. A.S.V., *Dispacci Costantinopoli*, filza 198, αρ. 2.

19. A.S.V., *Notarile Testamenti*, Giacomo Bellan, b. 146, αρ. 133.

20. A.S.V., *Notarile Atti*, Nicolò Velano, b. 13577, φ. 263v. Για τη Nazione Oltramarina βλ. E. CONCINA, *Le trionfanti et invittissime armate venete*, Venezia 1971, σ. 29-41.

21. A.S.V., *Dispacci Costantinopoli*, ό.π., φ. 1r.

22. Σε επιστολή του προς τον γενικό προβλεπτή της Ανατολής, ο βαΐλος των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη (29 Ιουλίου 1719) θα σημειώσει: *Al ritorno che hà fatto apenno di Vostra Eccellenza il medico Dadich resta il Tribunale illuminato delle notizie che hà rittatte da Turchi e dell'intention del Gran Signore, che pare inclinato à conservar la pace* (A.S.V., *Inquisitori di Stato*, Lettere ai Provved. Gen. Da Mar, 1606-1754, αρ. 32).

23. Το έργο χωρίζεται σε δύο μέρη: Parte prima, *Annalisi sulla Religione e sul carattere di Turchi e Regno di Mahmut fino alla Deposizione d'Acmet III*. Parte seconda, *Eletto Mahmut si annalisa la guerra colla Casa d'Austria e lo stato politico*. Στη Βενετία υπάρχουν 4 χειρόγραφα που περιέχουν το έργο του Dadich, εκ των οποίων τα δύο βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη του Correr (B.C.C., Cod. Cic. 852· Cod. Cic. 744) και δύο στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη (B.N.M., Ms. It. Cl. VI, 439 (10562)· Ms. It. Cl. VI, 140 (6037), [1751].

24. E.I.B., *Π.Α.*, reg. 197, φ. 182v, 195r· reg. 198, φ. 5r, 23v, 28v, 44v, 159r, 168r, (1751-1775).

25. E.I.B., *Π.Α.*, b. 27, φακ. 403, αρ. 6, (1776).

*i suoi militari servizi sotto le gloriose insegne di questa Augusta Republica. Se questa può riputarsi come una nuda e non sostenuta nozione, la storia però, alla quale si deve con maggiore fondamento riportarsi, non ne fissa la epoca, se non nella decadenza dell'Imperio Greco*²⁶. Φαίνεται εξασχίς λοιπόν η πρόθεση του συγγραφέα να διακρίνει τα γεγονότα που στηρίζονται στη γυμνή αλήθεια από αυτά που απλά θεωρούνται ως τέτοια. Οδηγός σε αυτόν τον διαχωρισμό είναι η ιστορία. Έχουμε εδώ, για πρώτη φορά, μία αποστασιοποίηση από τον κόσμο των εγγράφων, των αποδεικτικών στοιχείων, των διαταγμάτων και την αναγωγή τους στην πραγματικότητα της εποχής τους, στην ιστορία, όπως αυτή εννοείται από τον Dadich, δηλαδή ως αληθινή αφήγηση των γεγονότων, ενώ παράλληλα φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος που ερεύνησε συστηματικά το αρχείο της αδελφότητας²⁷. Ταυτόχρονα όμως ασκεί κριτική και σε όσες informazioni και scritture προηγήθηκαν, θεωρώντας τις προϊόν της καθολικής προπαγάνδας που είχαν ως κύριο στόχο να πλήξουν την ορθόδοξη εκκλησία²⁸. Φυσικά η στρατηγική της απαξίωσης όσων έχουν γραφεί πριν από την εποχή του συγγραφέα δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στη διαμάχη μεταξύ της αδελφότητας και των φιλοκαθολικών κύκλων. Είναι η πρώτη φορά όμως που αυτό γίνεται με τόσο βίαιο και ανοικτό τρόπο: «[οι καθολικοί ιερείς] ...δεν έχουν άλλο ψωμί, παρά αυτό της προπαγάνδας»²⁹.

26. A.S.V., *Inquisitori di stato*, Narrazione storica, ό.π., φ. 1.

27. *La prima [Bolla] di qui se ne conserva l'autentica nell'archivio di questa scuola di S. Nicolò de Greci, non contiene che...*· Ciò risulta anco da registri ed altre memorie esistenti nell'archivio di questa scuola, ne quali non apparisce orma veruna... (A.S.V., *Inquisitori*, ό.π., φ. 4,10).

28. *E tutti furono lacerati da scritture, da Libelli informatori, da voci velenose, imputati di errore per farli riscrivere, e detestare. Tutte queste carte segnate come tanti monumenti della loro avversione ed ingiusta animosità fanno abbastanza conoscere il punto delicato della loro pietà e cristiana virtù. Quali si irritano, quando non si lasciano dilatare la loro giurisdizione amando piuttosto la discordia, e la confusione, dalle quali si lusingano un giorno di trarne profitto, nulla curando gli altri doveri, à quali sono obbligati dalla carità, ch'è l'amore e l'umiltà. Bisogna certamente credere che il codice della scuola di Propaganda, dove studiarono tale dottrina, non abbia altro articolo fondamentale per la propagazione della fede se non l'utile* (A.S.V., ό.π., φ. 55).

29. A.S.V., *Inquisitori*, ό.π., φ. 50.

Έγγραφα για το *Ius Patronato* της αδελφότητας
του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων

Τα χρονικά εντοπίστηκαν σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Βενετίας (Κρατικό Αρχείο Βενετίας, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη Correr και Fondazione Querini Stampalia). Τις περισσότερες φορές βρίσκονταν συγκεντρωμένα σε κώδικες που περιείχαν έγγραφα που αφορούσαν τα θεσμικά δικαιώματα και προνόμια (*Ius Patronato*) της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου. Από τη στιγμή που οι αναφορές των χρονικών σε αυτά τα έγγραφα ήταν συνεχείς, θεωρήθηκε απαραίτητο να συμπεριληφθούν ορισμένα από αυτά στο σώμα των πηγών που συγκεντρώσαμε και βρίσκονται μεταγραμμένα στη βάση δεδομένων σε ηλεκτρονική μορφή. Η σύνδεση των εγγράφων του *Ius Patronato* με τις *memorie* υπαγορεύτηκε όχι μόνον από λόγους πληρέστερης κατανόησης του αφηγηματικού υλικού, καθώς πολλά χρονικά γράφτηκαν με αφορμή αυτά τα έγγραφα ή αποτελούν ουσιαστικά σχολιασμό τους, αλλά και από την επιλογή μας να αναδειχτεί η αμφίσημη φύση των εγγράφων, τα οποία ερμηνεύονται και νοσηματοδοτούνται διαφορετικά κάθε εποχή ανάλογα με τον σκοπό και τον χρόνο παραγωγής κάθε ιστορικής αφήγησης.

1. Προσφυγή της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων στο Collegio εναντίον του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου (18 Αυγούστου 1699).

[Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, *ms.* Cl. IV, cod. 289 (916)]

2. Οι Ιωάννης Παπαδόπουλος, Γεώργιος Παπαδόπουλος και Νικολέτος Κανάκης καταθέτουν στον βενετό νοτάριο Francesco Velano ότι στις 15 Ιουνίου του 1704, κατά τον εορτασμό της Πεντηκοστής στον ναό του Αγίου Γεωργίου, εμφανίστηκε στρατιώτης της βενετικής αρχής Avogaria di comun και ζήτησε από τον αντιπρόεδρο της αδελφότητας Λεονάρδο Καπετανάκη να αποσυρθούν από το κέντρο του ναού τα διάφορα λατρευτικά αντικείμενα και σκεύη σύμφωνα με τη διαταγή του avogador Querini.

[A.S.V., *Notarile Atti*, b. 13602 (Francesco Velano), φ. 80r-81r]

3. Προσφυγή της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων στο Collegio εναντίον του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου (14 Αυγούστου 1704).

[Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, *ms.* Cl. IV, cod. 289 (916)]

4. Απάντηση του Μελετίου Τυπάλδου στις κατηγορίες της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων (1 Σεπτεμβρίου 1704).

[Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, *ms.* Cl. IV, cod. 289 (916)]

5. Προσφυγή της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων στο Collegio εναντίον του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου (11 Νοεμβρίου 1704).

[Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, *ms.* Cl. IV, cod. 289 (916)]

6. Διάταγμα των *Proveditori di comun* με το οποίο επαναφέρουν σε ισχύ τα διατάγματα των ετών 1534 και 1542 (12 Φεβρουαρίου 1707).

[A.S.V., *Compilazione leggi*, b. 228]

7. Αίτηση της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων στο Collegio (7 Ιουλίου 1707).

[Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, *ms.* Cl. IV, cod. 289 (916), φ. 91r-v (Stampa, φφ. 15-16)]

8. Διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα (18 Ιανουαρίου 1709).

[A.S.V., *Consiglio di Dieci, Parti comuni*, filza 870, χ.α.]

9. Διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα (20 Ιουλίου 1714).

[A.S.V., *Compilazione leggi*, b. 228]

10. Προσφυγή της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων στο Collegio εναντίον των ιερέων Ιωάννη Στάη, Απόστολο Μίχο και Παναγιώτη Σινώπη. Ακολουθεί απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα εναντίον των παραπάνω ιερέων (4-5 Οκτωβρίου 1714).

[Biblioteca del Museo Civico Correr, cod. Cic. 2585]

11. Αίτηση της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων στο Συμβούλιο των Δέκα (22 Ιανουαρίου 1715).

[Biblioteca del Museo Civico Correr, cod. Cic. 2585]

12. Διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα (12 Απριλίου 1720).

[A.S.V., *Compilazione leggi*, b. 228]

13. Προσφυγή του βενετού πατριάρχη Pietro Barbarigo στο Συμβούλιο των Δέκα εναντίον της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου.

[A.S.V., *Compilazione leggi*, b. 228]

14. Διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα (9 Αυγούστου 1751).

[A.S.V., *Compilazione leggi*, b. 228]

SUMMARY

CHRONICLES ABOUT THE HISTORY OF THE GREEK COMMUNITY OF VENICE (18TH CENTURY)

During the eighteenth century the religious-ecclesiastical crisis of the Greek community of Venice, caused by the conversion of Meletios Typaldos, the Metropolitan of Philadelphia (1685-1713), to Roman Catholicism, resulted in the production of a large number of texts regarding the history of the Greek presence in Venice. These writings were composed in the Italian by Venetian officers, Catholic theologians and members of the Orthodox confraternity of San Nicolò dei Greci. In our study we use the term “chronicles” (*memorie*) in order to define those various compositions (*informazioni, scritture, notizie, relazioni*), which were directed primarily to the Venetian authorities and whose main subject was the religious rights of the Orthodox Greeks and the ecclesiastical jurisdiction of the Latin Patriarch of Venice over them. Yet the problem of religious freedom was treated by the authors as a historical issue. The interpretation and analysis of the papal and Venetian decrees involved the historical approach and engendered textual strategies of historical representation. Very often repetitious and rhetorical, the *memorie* nevertheless revealed the perception, both of the Greeks and the Venetians of the 18th century, of Greek community’s past.

The present paper gives abstracts of fourteen chronicles of this kind and, since the majority of them are anonymous and undated, it attempts to solve problems concerning the authors and the dates of their composition.

SOTIRIS KOUTMANIS